

КОЦУР

Надія Іванівна,

канд. іст. наук, професор кафедри
медико-біологічних дисциплін
і валеології

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

**ВНЕСОК М.І. ТЕЗЯКОВА В РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ
МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті висвітлюється роль земського лікаря, гігієніста М.І. Тезякова в медико-санітарному обслуговуванні сільського населення в губерніях, показано його внесок в організації і боротьбі з епідеміями, соціальними хворобами, участь в поширенні гігієнічних знань серед населення, робота в наукових товариствах, губернських з'їздах, з'їздах в пам'ять М.І.Пирогова.

В статье освещается роль земского врача, гигиениста М.И. Тезякова в медико-санитарном обслуживании сельского населения в губерниях, показан его вклад в организацию и борьбу с эпидемиями, социальными болезнями, участие в распространении гигиенических знаний среди населения, работа в научных обществах, губернских съездах, съездах в память М. И. Пирогова.

The article highlights the role of local doctor, hygienist, M.I. Tezyakov in health care of rural population in the provinces, it is shown that contributions to the organization and control of epidemics and social diseases, participated in the dissemination of hygienic knowledge among the population, work in academic societies, provincial congresses, conventions in memory M.I. Pirogov.

Екологічне лихо та економічна криза останніх років разом із соціальними бідами важким тягарем лягли на плечі переважної більшості простих людей. Особливо потерпають від усіх цих негараздів селяни, що проявляється у відчутному погіршенні їх здоров'я, яке в результаті не стільки генетичних, скільки зовнішніх соціальних та економічних негативних чинників швидко погіршується. Внаслідок цього нестримно зростає захворюваність, інвалідність і смертність серед жителів села. Для попередження цих чинників необхідна комплексна оцінка санітарно-

гігієнічного та епідеміологічного стану навколишнього середовища. З цієї метою повинна залучатися відповідна система, яка разом з наданням медичної допомоги сприятиме поліпшенню оздоровчо-відновлюваного процесу. Але для цього слід створити нормальні умови для гармонізації лікувально-профілактичних заходів із діями санітарно-епідеміологічної служби. Ці питання були також актуальними і в період організації земської медицини. Вирішення цих питань в значній мірі пов'язано з діяльністю прогресивних земських лікарів.

Досягнення земської медицини і її прогресивне значення пов'язане з представниками так званого «третього елемента» - земськими лікарями, які надали земській медицині одну із характерних і прогресивних її рис – суспільний і демократичний характер. До представників передових земських лікарів та вчених - гігієністів другої половини XIX – початку XX століття належав Микола Іванович Тезяков (1859-1925).

Життєвий і творчий шлях М.І. Тезякова відображує багато характерних рис земської медицини. Вона дозволяє проаналізувати і критично оцінити особливості земської медицини.

В період організації земської медичної допомоги (1864 р.) Україна перебувала у вкрай тяжкому санітарно-епідемічному та економічному стані. Незадовільні умови праці та побуту робітників, відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов у містах призводили до виникнення епідемій. Наслідками санітарного неблагополуччя населення України були висока загальна та дитяча смертність, широке поширення гострих інфекційних захворювань, висока захворюваність на туберкульоз та сифіліс, низькі показники фізичного розвитку населення. Така ситуація відмічалася і в сільській місцевості.

Слід відзначити, що передумови для виникнення та розвитку гігієнічних знань та санітарної справи були закладені в Україні в XIX ст. відомими санітарними лікарями земств, такими, як М. С. Уваров, М. І. Тезяков, П. М. Діатроптов, О. В. Корчак-Чепурковський,

М. П. Васильєвський, С. Н. Караманенко, П. Ф. Кудрявцев, Е. І. Яковенко, І. Н. Козубов та ін.

Питанням вивчення історії становлення і розвитку земської медицини та внеску вчених-гігієністів у розвиток санітарно-гігієнічної справи в Україні займались такі науковці, як В. С. Бесалов [1 с. 497–499], А. А. Грандо [3, с. 130–149], П. Е. Заблудовський [4] С. М. Ігумнов [5; 6], С. С. Каган [8], О. В. Корчак-Чепурківський [9, 10], О. Майстренко [11] Р. В. Савіна [15, с. 394–399], І. Д. Страшун [17], І. Д. Хорош [27, с. 32] та ін. Дослідження земсько-медичної діяльності М. І. Тезякова висвітлено в праці Х. І. Ідельчика [7].

Метою нашого дослідження стало вивчення внеску М.І.Тезякова в розвиток земської медицини, санітарно-епідеміологічному обслуговуванні сільського населення на теренах України наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

У надрах земської медицини була розроблена оригінальна система охорони здоров'я сільського населення у формі створення лікарських амбулаторій і спеціальної сітки наближених до населення медико-санітарних закладів (земські лікарні, амбулаторії, фельдшерські і акушерські школи, санітарні організації). Із земською медициною пов'язано розвиток санітарної статистики, яка зробила вагомий внесок у світову статистичну науку.

Великою заслугою земської медицини було те, що вона мала значний вплив на розвиток медичної науки в цілому, оскільки сприяла при цьому впровадженню наукових ідей суспільної медицини і гігієни.

М.І. Тезяков зробив вагомий внесок у самих різносторонніх галузях медико-санітарного обслуговування сільського населення. В різні періоди своєї діяльності він очолював санітарні організації в ряді земських губерній Російської імперії і, зокрема, на теренах України – в Херсонській губернії.

Як прогресивний земський санітарний лікар, епідеміолог та гігієніст, М.І. Тезяков залишив багату наукову спадщину. Його перу належить більш, ніж 250 друкованих робіт із різних питань охорони здоров'я сільського

населення, санітарної статистики, гігієни, епідеміології і ін., які мають вагомому наукову і практичну цінність. Особливо велике значення з наукової і практичної точки зору мають праці М.І.Тезякова про санітарно-гігієнічні дослідження умов праці і побуту сільськогосподарських робітників.

Слід відзначити, що саме завдяки великій практичній роботі і організаційному досвіду в справі створення земських санітарних організацій М.І. Тезяков отримав суспільне признание і високу оцінку. Губернські санітарні організації, в яких він працював, особливо Херсонське і Саратовське, стояли в ряді тих, які мали найбільше значення в історії земської медицини.

Аналізуючи творчий і життєвий шлях М.І. Тезякова, доцільно звернутися до студентських років, оскільки саме в цей період відбувається формування його наукового світогляду.

Після закінчення земської школи, М.І. Тезяков навчався в гімназії у Катеринославі (1871–1879). Саме в цей період відбувається посилення реакції в галузі освіти. Зокрема, введеним у 1871 р. уставом і новим учбовим планом заборонялося поширення природничо-наукових ідей в середовищі гімназійної молоді. Як відомо, початок 70-х рр. ХІХ ст. в історії Росії ознаменувався новим підйомом революційного духу, основою якого був протест селян проти гноблення поміщиків. У ці роки формувалось і процвітало революційне народництво, під впливом якого знаходилася переважна частина гімназистів. Серед них створювалися гуртки, в яких читалася і обговорювалася заборонена література. З цього приводу в своїх спогадах «Из пережитого» М.І. Тезяков пише, що він був учасником гімназійного літературного гуртка, в якому читалися журнали «Колокол», «Современник», твори І.С. Тургенєва, М.Г. Чернышевського, Д.І. Писарева та інша заборонена література. Учасники гуртка видавали також свій нелегальний рукописний журнал [18].

Таким чином, ще в гімназійні роки навчання у М.І.Тезякова формується прагнення до суспільної діяльності і демократичного руху в країні та посилюється в подальшому в студентські роки.

У 1979 р. М.І. Тезяков поступає на медичний факультет Казанського університету. В роки навчання в університеті особливо поживляється народницький рух серед студентської молоді. М.І. Тезяков, як палкий прихильник демократичних ідей, не міг залишитися осторонь народницьких гуртків. Він стає активним учасником і керівником таких гуртків і в зв'язку з цим потрапляє під постійний контроль поліції. Про це свідчать архівні матеріали, зокрема, справа департаменту поліції, в якій міститься донесення начальника Казанського губернського жандармського управління [28, арк.48-49].

Починаючи з першого курсу навчання, М.І. Тезяков приймає активну участь в роботі земляцтва, в створенні студентської бібліотеки, їдальні та інших студентських організацій, які були тісно пов'язані із народницькими гуртками, широко використовувалися як організаційні форми студентського руху, служили об'єктом постійних нападок зі сторони влади і адміністрації, а тому носили нелегальний, або полулегальний характер [28, арк.74, 86].

Робота в студентському гуртку, пов'язаному із народницькими організаціями, які постійно знаходилися під контролем поліції, активна участь в студентському русі на початку 80-х рр., інтерес до умов побуту і праці уральських гірничозаводських робітників – все це призвело до того, що М.І. Тезяков потрапив під нагляд поліції і був зарахований в число «політично неблагонадійних» осіб. Клеймо «неблагонадійного» ще довго переслідувало його в подальшій діяльності земського лікаря [7, с. 16].

Слід відзначити те, що Казанський університет в XIX столітті займав провідне місце серед наукових і медичних центрів Росії. З його стін вийшли такі видатні вчені в галузі природознавства і медицини, як Е.В. Адамюк, І.М. Догель, І.П. Скворцов, А.В. Петров та ін. М.І. Тезяков в своїх спогадах відмічає, що особливий інтерес до наукових знань у нього викликали

професори Л.Л. Левшин та М.І. Студянський, які очолювали кафедру хірургії. Однак найбільш значний вплив на вибір М.І. Тезяковим саме санітарно-гігієнічної спрямованості мали ті дисципліни і кафедри, які були пов'язані з викладанням і науково-практичною діяльністю в галузі суспільної гігієни. Особливо суттєвий був вплив на М.І. Тезякова керівника кафедри гігієни, прогресивного російського ученого, професора І.П. Скворцова (1847–1921) [7, с. 17].

П. І. Скворцов – автор великої кількості праць, в яких висвітлювалися передові, оригінальні на той час ідеї про суть і значення гігієни. В період своєї діяльності в Казанському університеті І.П. Скворцов висловив багато думок і ідей про значення гігієнічного напрямку в медицині, про необхідність розвитку санітарно-статистичного напрямку в земській медицині, підвищення гігієнічних знань лікарів і підняв багато інших питань, які мали велике суспільно-медичне значення.

Ці думки і погляди І.П. Скворцова отримали живий відгук в середовищі студентської молоді і вплинули також на подальшу спрямованість М.І. Тезякова.

Водночас слід зазначити, що більш суттєвий і значний вплив на М.І. Тезякова мав О.В. Петров (1837–1885), який став для нього ідейним учителем та визначив всю його подальшу діяльність на посаді санітарного лікаря. Ім'я професора кафедри патологічної анатомії увійшло в історію вітчизняної медицини у зв'язку з його діяльністю як керівника Казанського товариства лікарів і пропагандистів ідей суспільної медицини, зокрема, суспільної гігієни. Казанське товариство лікарів поставило перед собою завдання проведення різноманітних санітарно-статистичних досліджень, розробки програми побудови санітарних організацій в губерніях та в зв'язку з цим розробки профілю спеціального губернського лікаря [27, с. 18].

Першим науковим посібником із санітарної статистики того періоду була книга П.О. Пескова (учня Петрова О. В.) «Медицинская статистика и география, как отдельные отрасли общественных наук и методы

статистического исследования в области медицины», яка в значній мірі вплинула на формування суспільно-санітарних поглядів М.І. Тезякова [7, с. 20].

Слід зазначити, що в 70-х рр. XIX ст. із стін Казанського університету вийшло багато талановитих санітарних лікарів – Е.О. Осипов, П.О. Кудрявцев, А.І. Якобій, які згодом стали відомими ученими в галузі гігієнічної науки на лише в Російській імперії, але й на теренах України. До них належав також М.І. Тезяков.

З першого знайомства з О.В. Петровим, з діяльністю очолюваного ним Товариства лікарів і основним змістом суспільної медицини в його розумінні, М.І. Тезяков став прихильником саме цього напрямку діяльності.

Вплив О.В. Петрова і його ідей на М.І. Тезякова самим безпосереднім чином виявилось вже в університеті.

М.І. Тезяков приймав саму активну участь в роботі Казанського Товариства лікарів. За дорученням О.В. Петрова складав звіти про засідання Товариства лікарів, відомості про захворюваність у м. Казані, які періодично друкувалися в «Дневнике» Товариства лікарів при Казанському університеті [12, с. 448]. Перші санітарно-статистичні праці студентів, в тому числі і І.М. Тезякова, отримали високу оцінку. Зокрема, на засіданні Товариства лікарів 14 вересня 1881 р. була винесена подяка членам товариства – студентам медичного факультету, які приймали участь в складанні звітності про захворюваність м. Казані [12, с. 553–554].

Таким чином, формування наукового світогляду М.І. Тезякова, його суспільно-санітарних поглядів, інтерес до санітарно-гігієнічних досліджень відбулося ще в студентські роки під впливом таких видатних учених у галузі соціальної медицини, гігієни, як І.П. Скворцова, О.В. Петрова та Казанського Товариства лікарів.

Після закінчення Казанського університету М.І. Тезяков розпочав свою практичну діяльність земським лікарем спочатку в Херсонській губернії, а згодом – в Саратовській, Вороніжській.

Діяльність М.І.Тезякова в кожній губернії характеризувалася специфічними особливостями, зумовленими для кожної губернії економічними і суспільними умовами, санітарним станом населення, розмірами медичної допомоги тощо. В залежності від цього в діяльності М.І.Тезякова отримали розвиток різносторонні напрямки санітарно-гігієнічної справи і епідеміології.

В найбільшій мірі суспільно-санітарна діяльність М.І.Тезякова проявилася на посаді санітарного лікаря в Херсонській губернії, куди він приїхав в 1889 році. У цей період в Херсонській губернії вже була добре організована земська санітарна організація, створена в 1886 р. за зразком Московської, яку очолював передовий земський лікар і суспільний діяч, гігієніст М.С.Уваров (1856-1927).

Свою практичну діяльність М.І.Тезяков розпочав спочатку в Олександрівському, а згодом – Єлисаветградському повіті.

Херсонська губернія на той час була сільськогосподарською, з перевагою великого приватного землеволодіння. У зв'язку з цим в губернію прибували великі групи сільськогосподарських робітників із інших губерній.

Серед найбільш вагомих напрямів діяльності М.І.Тезякова в Херсонській губернії слід відзначити епідеміологічні дослідження, організацію боротьби з рядом інфекційних захворювань.

М.І.Тезяков, як і багато інших передових земських лікарів, розумів, що в боротьбі з епідеміями першочергову роль повинні мати загальні профілактичні та санітарно-гігієнічні заходи, спрямовані на поліпшення економічного стану населення.

Особливо велике теоретичне і практичне значення мали дослідження М.І.Тезякова, присвячені питанням епідеміології і профілактиці дифтерії, яка була розповсюджена серед дитячого населення і давала високу смертність. До найбільш поширених засобів специфічної профілактики дифтерії на той час відносилася антидифтерійна сироватка, яка була відкрита французьким

ученим Е.Ру і німецьким ученим Е.Берінгом. М.Тезяков одним із перших земських лікарів став застосовувати сироватку в селі Благодатному Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Про розміри цієї епідемії свідчать наступні цифри із досліджень М.І.Тезякова: якщо за період з 1875 по 1893 рр.(майже за 20 років) від дифтерії померло 330 дітей (20% усіх померлих), то впродовж одного лише 1894 р. померло 143 дитини (56% усіх померлих). Загальна смертність від дифтерії складала 48,7% і більше [19, с.4-5].

Труднощі боротьби з епідемією дифтерії і перший досвід застосування антидифтерійної сироватки М.І.Тезяков детально описав у своїй праці «О распространении дифтерийных эпидемий в России за 25 лет с 1886 по 1910 г.» [20].

З приводу застосування антидифтерійної сироватки М.І.Тезяков зазначав: «Первые 20 лечебных впрыскиваний изменили не только настроение нас, врачей, но и население. Все мы воочию убедились, что в антидифтерийной сыворотке мы получили действительно могучее средство против дифтерии» [20, с. 61-62].

Епідеміологічний аналіз результатів застосування антидифтерійної сироватки був виконаний М.І.Тезяковим на високому науковому рівні і названий російським земським лікарем, ученим-гігієністом - З.П.Соловйовим класичним. Великою повнотою даних, глибиною і чіткістю висновків відрізняються широкі медико-статистичні дослідження М.І.Тезякова з дифтерії в Херсонській та інших губерніях Російської імперії. Особливе значення з цього питання мала його доповідь на XII з'їзді російських лікарів в пам'ять М.І.Пирогова «К характеристике дифтерийных эпидемий последнего времени» (1913) [21] та монографія «О распространении дифтерийных эпидемий в России за 25 лет с 1886 по 1910 гг.» (1914) [20] та ін.

Слід також відзначити, що на праці М.І.Тезякова, в яких детально і всебічно проаналізована захворюваність дифтерією в Росії та

висвітлювалися епідеміологічні особливості цієї інфекційної хвороби, посилалися ряд учених, зокрема відомий учений в галузі епідеміології Л.В.Громашевський в посібнику «Частная епидемиология» (М., 1947), автори статей у Великій медичній енциклопедії та ін. [7, с.52].

Таким чином, дослідження М.І.Тезякова по епідеміології і профілактиці дифтерії та його досвід у боротьбі з дифтерії мали велике теоретичне та практичне значення, отримали високу оцінку вчених у цій галузі медичної науки. Вони увійшли в скарбницю вітчизняної літератури з епідеміології і статистики дифтерії в число найбільш вагомих праць в цій галузі і не втратили свого значення і до теперішнього часу.

Вагоме місце в діяльності М.І.Тезяков посідала також боротьба з такою небезпечною інфекційною хворобою, як холера. М.І.Тезяков присвятив боротьбі із цією хворобою багато часу впродовж своєї земської медичної діяльності. При самій активній його участі в Херсонській губернії був проведений ряд заходів з холерною епідемією в голодний 1982 рік. При цьому багато зусиль він приклав організації популярних читань і бесід про холеру серед населення.

Особливо велике значення ця боротьба мала в роки діяльності М.І.Тезякова в Саратовській губернії, де поширені були епідемії холери (1903-1904, 1907-1908 рр. і 1910 р.). Зокрема, про розміри епідемії холери 1907 р. свідчать наступні цифри: за 4 місяці (серпень-листопад) в Саратовській губернії було зареєстровано 1392 випадків захворювання, із них 738 випадків – із смертельним наслідком (відповідно смертність складала 53%). Водночас боротьба земських лікарів з епідеміями холери протікала в складних умовах. Згідно затверджених правил від 11 серпня 1903 р. справа боротьби з холерою покладалася на такі адміністративні органи, як губернські і повітові санітарно-виконавчі комісії. Однак ці комісії не тільки не надали суттєвої допомоги, але, навпаки, бюрократичним підходом втрачали живу ініціативу земських лікарів і гальмували успіх справи. З цього приводу діяльність бюрократичних санітарно-виконавчих комісій викликала

справедливу критику зі сторони передових земських лікарів. Зокрема, М.І.Тезяков критикував роботу цих комісій таким чином: «Комиссии эти в уездах почти не играли роли в борьбе с эпидемиями» [7, с.54].

Багато уваги приділяв М.І.Тязяков питанням боротьби з натуральною віспою, пропагуючи при цьому віспощеплення, зокрема створення губернських віспенних телятників.

Передові земські лікарі не могли проходити мимо широко поширених на той час таких соціальних захворювань, як туберкульоз, венеричні хвороби, трахома, алкоголізм та ін., які згубно впливали на здоров'ї населення. Водночас увага лікарів досить часто відволікалась від цих хронічних захворювань на ліквідацію гострих інфекцій, епідемій, які потребували термінових заходів. При цьому М.І.Тезяков зазначав, що лікарі вимушені миритися з таким положенням. «Туберкулез – болезнь хроническая - подождет». Із приводу сифіліса він писав: «Уж такова, должно быть, судьба сифилиса - уступать право на громкую почетную известность другим болезням – повальным и преимущественно дифтериту, а самому удаляться на задний план и во мраке забвения тихо и без шума , без ужасающих цифр смертности, подтачивая в корне народное здравие нескольких поколений» [22, с.116].

На всіх етапах громадсько-медичної діяльності М.І.Тезякова характерне його прагнення приймати участь в заходах проти туберкульозу. Він був одним із учасників Всеросійської ліги для боротьби з туберкульозом.

М.І.Тезяков відзначав малу ефективність своєї роботи по боротьбі з туберкульозом, при цьому усвідомлював, що лише при наявності сприятливих умов туберкульоз можливо вилікувати і попереджувати. Однак, як більшість земських лікарів, він не до кінця розумів, які ці умови, і вважав, що боротьба із туберкульозом може бути достатньо ефективною в надрах капіталізму.

Заслуговують на увагу санітарно-статистичні дослідження М.І.Тезякова про поширення сифілісу в Херсонській, Саратовській і

Вороніжській губерніях, які дають цінний фактичний матеріал, зокрема, його монографія «Сифіліс в Херсонской губернии (по карточной регистрации 1890-1894 гг.)» [23].

Для проведення практичних заходів по боротьбі із сифілісом деякі земства створювали спеціальні бараки для лікування хворих, а також лікувально-продовольчі пункти для сільськогосподарських робітників, які зіграли певну роль в боротьбі із цим захворюванням.

М.І.Тезяков приймав участь в з'їзді по обговоренню заходів проти сифілісу в Росії, який відбувся в Москві в 1897 р. В роботі з'їзду приймали участь також відомі вчені-сифілідологи – А.Г.Ге, М.І.Стуковенков, В.М.Тарновський, а також такі земські лікарі-гігієністи, як М.С.Уваров, І.П.Скворцов, Д.П.Нікольський, М.І.Тезяков та ін. [7, с.58].

Вагоме місце в працях і діяльності М.І.Тезякова посідали захворювання очей. Слепота і трахома, як одна із її основних причин, привернули його увагу ще під час роботи в Пермській губернії. В подальшому М.І. Тезяков вивчав хвороби очей у зв'язку із дослідженням загальної захворюваності, а також присвятив цьому питанню спеціальні праці під час його роботи в Херсонській губернії. Його праці «Глазные болезни в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1889 г..» (Київ, 1890) і «Трахома в Херсонской губернии» (Херсон, 1891) були одними із перших спроб вивчення хвороб очей сільського населення за даними сільських амбулаторій. Аналіз цих праць показав, що суттєву роль в поширенні трахоми відіграла школа з її антисанітарними умовами, сільськогосподарські роботи були джерелом великої кількості професійних захворювань очей, серед яких перше місце посідали конюнктивіти (46% від усіх хвороб очей) і трахома [7, с.61]. В цих працях М.І.Тезяков вказував на необхідність проведення лікувальних і санітарно-гігієнічних заходів в школі і серед школярів, а також поліпшення умов праці і побуту сільськогосподарських робітників.

Слід відзначити діяльність М.І.Тезякова і в антиалкогольній боротьбі серед сільського населення майже в усіх губерніях, де він працював.

Зокрема, в якості представника від Саратовського губернського земства він приймав участь в 1909-1910 рр. по боротьбі з п'янством, головуючи на одному із його засідань [7, 61].

Передові земські лікарі надавали великого значення і приділяли багато уваги популяризації гігієнічних знань в народі. Не дивлячись на всі труднощі і перепони, земські лікарі прагнули внести в народ знання про медицину і гігієну. Багато уваги приділяв також М.І.Тезяков пропаганді гігієнічних знань. Відстоюючи позиції кращих представників прогресивної російської науки, він боровся за науковий підхід до цього питання, різко виступав проти вульгаризації і несерйозного відношення до видання популярної літератури. Прикладом цьому була його книга «Беседы по гигиене и применение ее к народной школе», яка впродовж 1899-1915 рр. витримала 8 видань. Кожне нове видання включало новини науки за попередній період. В книзі вміло підібрані наочні матеріали як із літературних, так і особистих матеріалів автора [7, с.66].

Слід зазначити, що «Беседы по гигиене и применение ее к народной школе» отримали живий відгук у пресі і були рекомендовані комісією по поширенню гігієнічних знань в народі при Пироговському товаристві в учительські бібліотеки і безплатні народні читальні. Книгою широко користувались лікарі в своїй роботі по поширенню медичних знань.

Водночас книга отримала позитивну оцінку в багатьох відгуках і рецензіях, із яких слід особливо відмітити рецензії видатного вченого в галузі шкільного виховання А.Віреніуса [2, с.351-355] і З.П.Соловйова [16, с.272-273].

Вся практична діяльність М.І.Тезякова була спрямована прагненням донести основні відомості про медицину і гігієну до народу. При цьому він успішно здійснював це прагнення в боротьбі з епідеміями, в роботі по організації лікувально-продовольчих пунктів для сільськогосподарських робітників. Найбільш помітні результати мала діяльність М.І.Тезякова в галузі санітарно-освітньої пропаганди в роки його роботи в Херсонській і

Саратовській губерніях. Саме тут він організував народні читання по медицині і гігієні з пересувною виставкою і музеєм наочних посібників. В організації музею і постачанні його наочними посібниками суттєву роль надала комісія Пироговського товариства, яку очолював відомий на той час гігієніст А.В.Мольков.

У зв'язку з діяльністю М.І.Тезякова в галузі поширення гігієнічних знань серед населення слід відзначити також його погляд на місце і роль санітарних попечительств в системі земської медицини. Ці організації, як правило, були створені з метою проведення та залучення населення до участі в оздоровчій роботі. Однак М.І.Тезяков розумів обмежене значення їх і надзвичайно малу ефективність. Його погляд на санітарні попечительства були викладені в доповіді «О санитарных попечительствах, які він прочитав на обласному протихолерному з'їзді в Поволжі (1908 р.). Вказуючи на причини малоефективної діяльності санітарних попечительств, М.І. Тезяков відзначав: «... попечительства, руководимые не врачами, а администраторами имели не тот характер, о котором мы здесь говорим – воздействовать на население путем убеждений, а не опираясь на административные распоряжения» [26, с.223].

Таким чином, вагоме місце в земсько-медичній діяльності М.І.Тезякова займала санітарно-освітня робота серед сільського населення, поставлена ним на наукову основу.

Слід відзначити активну участь М.І. Тезякова в роботі з'їздів, зокрема, присвячених боротьбі з холерою, чумою, сифілісом, алкоголізмом. Особливо велику увагу він приділяв роботі повітових і губернських з'їздів лікарів, які, як відомо, мали важливе значення в історії земської медицини.

М.І.Тезяков був одним із активних діячів з'їздів в пам'ять М.І.Пирогова, починаючи з V зїзду (Петербург, 1893-1894). На з'їздах його обирали членом розпорядчих зборів (V з'їзд, 1893-1894, XI з'їзд, 1910), головою загальних і секційних засідань (секція фабрично-заводської медицини VIII з'їзду, 1902; секція гігієни, суспільної медицини, медичної

статистики і секція міської медицини XI з'їзду, 1910; секція суспільної медицини XII з'їзду, 1913) [7, с.70]. М.І.Тезяков виступав на з'їздах із рядом важливих і цікавих доповідей, зокрема, по надзвичайно актуальному питанню з вивчення санітарного стану сільськогосподарських робітників, про питання про губернські земські лікарні та ін.

М.І.Тезяков був також активним діячем одного із найстаріших науково-медичних товариств – Саратовського фізико-математичного товариства, яке мало велике значення в розвитку наукової і суспільної медицини в Росії. Він неодноразово виступав на засіданнях товариства з доповідями про холерні і дифтерійні епідемії, про боротьбу з п'янством та ін.

В 1910 р. на засіданні товариства, присвяченому 100-літтю від дня народження М.І.Пирогова, М.І.Тезяков виступив із доповіддю «Н.И.Пирогов как врач и общественный деятель», в якій підкреслив заслуги М.І.Пирогова в розвитку медицини, зокрема в справі розвитку суспільно-медичних ідей, гігієни і санітарної статистики, народної освіти та ін.

Отже, вагоме місце в практичній діяльності земського санітарного лікаря М.І.Тезякова займала його активна участь в роботі повітових і губернських з'їздів, з'їздів в пам'ять М.І.Пирогова, наукових медичних товариствах.

У своїй діяльності М.І.Тезяков притримувався правильних поглядів щодо тісної, творчої співпраці санітарних лікарів із дільничними, які не повинні замикатися лише на лікувальній роботі, але й приймати участь у всіх сторонах громадсько-медичної діяльності на селі. Суспільний напрямок, на думку М.І.Тезякова, повинен стати змістом і невід'ємною частиною роботи не тільки санітарних, але й усіх земських лікарів.

Для характеристики постійного прагнення М.І.Тезякова не відривати суспільно-медичну діяльність від удосконалення спеціальних знань у галузі гігієни, епідеміології, бактеріології і інших галузей медицини доцільно привести приклад його великого інтересу і безпосереднього зв'язку з Одеською бактеріологічною станцією. М.І.Тезяков прийшов працювати в

Херсонську губернію в 1889 р. – через 3 роки після створення І.І.Мечниковим і його найближчим співробітником і помічником Н.Ф.Гамалієм першої в Російській імперії, зокрема, на теренах України - бактеріологічної станції в м. Одесі. Починаючи з 1887 р. станція, поряд зі своєю великою науково-практичною діяльністю, була базою для удосконалення лікарів, в тому числі і земських. Всі санітарні лікарі Херсонської губернії, в тому числі і М.І.Тезяков, пройшли на базі неї спеціальні курси з бактеріології. Саме тут М.І.Тезяков вперше зустрівся з Д.К.Заболотним – видатним ученим-бактеріологом. А згодом пізніше, коли бактеріологічна станція в 1920 році була перейменована на Одеський державний санітарно-бактеріологічний інститут, Д.К.Заболотний в промові на засіданні наукової конференції цього інституту, яка відбулася 12.IX.1926 р відзначив: «Станция была тогда единственным живым центром, где бился пульс истинной исследовательской научной мысли, и среди нас, студенческой молодежи, было очень многожелающих туда попасть работать...

Смычка с общественными организациями стала еще тесней, когда на станцию пришел П.Н.Диатроптов, принесший с собой весь опыт работы земства и все знания городской санитарии. Целый ряд вопросов земской и городской санитарии, целый ряд научных вопросов подвергались оживленным дебатам на Станции, и участие в них принимали не только бактериологи, но и земские врачи» [14, с.20].

Видатні вітчизняні вчені – бактеріологи – І.І.Мечников, Н.Ф.Гамалія, які створили бактеріологічну станцію, а також лікарі, які працювали в Одесі приймали активну участь в роботі перших земських санітарних організацій, визначали основні напрямки їх діяльності. Коли Херсонським земством була створена комісія для вироблення програми діяльності земської санітарної організації, в її склад увійшли, окрім земських лікарів, вищезгадані науковці.

Таким чином, М.І.Тезяков, як земський лікар, удосконалював свої знання не лише в галузі гігієни, санітарії і епідеміології, але й бактеріології, підтримував наукові зв'язки з видатними вченими - бактеріологами.

Характеризуючи земсько-медичну діяльність М.І.Тезякова слід відзначити його погляд на земську медицину взагалі.

Цілком очевидно, що як земський лікар, М.І.Тезяков вклав багато сил і ентузіазму в справу організації медико-санітарного обслуговування сільського населення. Однак він в деякій мірі переоцінював досягнення земської медицини. Водночас слід зазначити, що саме глибокі знання умов життя і потреб сільського населення і об'єктивний в більшості випадків підхід до цих питань часто приводили його до правильних висновків в оцінці досягнень земської медицини.

Безпомилково оцінюючи ймовірні досягнення земської медицини, М.І.Тезяков в ряді своїх висловлювань підкреслював, що ці результати мінімальні порівняно з великими потребами населення і раціональними вимогами медицини і гігієни.

Таким чином, на основі вищевикладеного, слід відзначити, що М.І.Тезяков, пропагуючи досягнення земської медицини, чудово бачив також і її недоліки, малу ефективність у задоволенні населення медичною допомогою. Він розумів також і те, що більшість заходів, які з великими труднощами проводили земські лікарі, були недостатніми і не могли в повній мірі вплинути радикально на санітарний стан губерній. Водночас дрібнобуржуазна ідеологія, властива М.І.Тезякову, як і для більшості земських лікарів того періоду, заважала йому піднятися до правильного розуміння суті і причин безпорадності земської медицини, зокрема, з'ясування саме соціальних її коренів. Але незважаючи на це, М.І.Тезяков зробив помітний слід у розвиток земської медицини, зокрема, медико-санітарне обслуговування сільського населення, санітарну статистику, демографію, боротьбу з епідеміями, соціальними захворюваннями.

Список використаної літератури

1. *Бессалов В. С.* 100-летие санитарно-эпидемиологической службе / В. С. Бессалов, А. А. Коваль // Итоги и перспективы исследований по истории медицины / [ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко]. – Ташкент : Медицина, 1980. – 762 с.
2. *Вирениус А. С.* Рецензия на книгу Н. И. Тезякова «Беседы по гигиене и применение ее к народной школе» / А. С. Вирениус // Русская школа. – Воронеж, 1899. – № 5-6. – С. 351–355.
3. *Грандо А. А.* Из истории развития общественной медицины на Украине / А. А. Грандо // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / [под ред. Б. П. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко]. – К. : Госмедиздат УССР, 1954. – С. 130–149.
4. *Заблудовский П. Е.* Медицина в России в период капитализма / П. Е. Заблудовский. – М. : Госмедиздат, 1956. – 150 с.
5. *Ігумнов С. М.* Нарис земської медицини в губерніях, що ввійшли до складу УРСР, в Бессарабії та Криму / С. М. Ігумнов. – К. : Вид-во Київського мед. ін-ту, 1940. – 62 с.
6. *Ігумнов С. М.* Нарис розвитку земської медицини на Україні / С. М. Ігумнов // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / [під ред. К. Ф. Дупленко]. – К., 1957. – 387 с.
7. *Идельчик Х. И.* Н. И. Тезяков и его роль в развитии и строительстве советского здравоохранения / Х. И. Идельчик. – М. : Гос. изд-во мед. л-ры, 1960. – 202 с.
8. *Каган С. С.* К столетию земской медицины на Украине / С. С. Каган // Очерки истории русской общественной медицины. – М. : Госмедиздат, 1965. – С. 82–92.
9. *Корчак-Чепурковский А. В.* Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии / А. В. Корчак-Чепурковский. – Кишинев, 1893. – Вып. 1.
10. *Корчак-Чепурковский А. В.* Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени / А. В. Корчак-Чепурковский // Труды Общества Киевских врачей. – К., 1905.
11. *Майстренко О.* Санітарно-протиепідемічна діяльність Херсонського земства (кінець ХІХ–поч. ХХ століття) / О. Майстренко // Знаки питання в історії України : українська історія в європейському контексті : зб. матеріалів ІІ Міжнар. конф. / [упоряд. Є. М. Страшко]. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 69–72.
12. *Отчет* о деятельности Общества врачей при Казанском университете за 1881–1882 гг. // Дневник общества. – 1882. – № 19. – С. 448.
13. *Отчет* о деятельности Общества врачей при Казанском университете за 1881–1882 гг. // Дневник общества. – 1882. – № 24. – С. 553–554.
14. *Отчет* Одесского государственного санитарно-бактериологического Института за ХІ (юбилейный) год. – Одесса, 1927. –

С. 20.

15. *Савіна Р. В.* Стан санітарної справи в земській медицині / Р. В. Савіна // Журн. Акад. мед. наук. – К., 2002. – Т. 8, № 2. – С. 394–399.

16. *Соловьев З. П.* Библиографическая заметка о книге Н. И. Тезякова «Беседы по гигиене и применение ее к народной школе» / З. П. Соловьев // Туберкулез. – СПб., 1913. – № 4. – С. 272–273.

17. *Страшун И. Д.* Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907–1917) / И. Д. Страшун. – М., 1964. – 136 с.

18. *Тезяков М. И.* Из пережитого. Студенческие годы / М. И. Тезяков // Казанский мед. журн. – 1930. – № 5-6.

19. *Тезяков М. И.* Опыт применения антидифтерийной сыворотки в с. Благодатном Елисаветградского уезда / М. И. Тезяков // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1885. – № 1. – С. 4–5.

20. *Тезяков Н. И.* О распространении дифтерийных эпидемий в России за 25 лет с 1886 по 1910 гг. / Н. И. Тезяков // Сборник монографий по дифтерии. – Т. 2. – М., 1914.

21. *Тезяков Н. И.* К характеристике дифтерийных эпидемий последнего времени : (доклад XII Пироговскому съезду) / Н. И. Тезяков // Общественный врач. – СПб., 1913. – № 6.

22. *Тезяков Н. И.* Материалы для истории земской медицины в Александрійском уезде Херсонской губернии с 1865 по 1890 г. / Н. И. Тезяков. – Александрия, 1890. – С. 116.

23. *Тезяков Н. И.* Сифилис в Херсонской губернии (по карточной регистрации 1890–1894 гг. / Н. И. Тезяков. – Херсон, 1897.

24. *Тезяков Н. И.* Беседы по гигиене и применение ее к народной школе / Н. И. Тезяков. – Воронеж, 1899.

25. *Тезяков Н. И.* План противохолерных мероприятий на 1908 г., принятый Саратовским губернским земским собранием (доклад Поволжскому противохолерному съезду) / Н. И. Тезяков // Труды Поволжского обласного противохолерного съезда. – Ч. 2. – Самара, 1908. – С. 223.

26. *Труды Поволжского обласного противохолерного съезда.* – Ч. 2. – Самара, 1908. – С. 223.

27. *Хорош И. Д.* Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине / И. Д. Хорош // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред Д. Н. Каклюжного и А. А. Грандо]. – К. : Гос. мед. изд-во УССР, 1962. – С. 32.

28. *Центральный* государственный исторический архив, г. Москва. Д. П., III делопроизводство. О кружке неблагонадежных лиц в Казани, 1883–1884 гг., д. 28, л. 48–49.

29. *Центральный* государственный исторический архив, г. Москва. – Д. П., III делопроизводство. Донесение начальника Казанского губернского жандармского управления (1883), д. 28, л. 2, 74, 86.